

Rusya'da Türk Harp Esirleri 1914-1921**Turkish Prisoners of War in Russia 1914-1921**

Kutlu, Cemil, (2023), *Rusya'da Türk Harp Esirleri 1914-1921*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. ISBN: 978-975-17-5578-0, 1. Baskı, 500 s.

Hasan DEMİRCİ *

Rusya'da Türk Harp Esirleri 1914-1921 adlı eserin incelemesi ve kritiğine geçmeden önce çalışmanın yazarı hakkında bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır. Bu konuda *Tarih Nedir?* isimli çalışmasında Edward Hallett Carr, "İlk konferansında şöyle söylemişim. Tarihten önce tarihçiyi inceleyiniz. Şimdi buna şunu ekliyorum: Tarihçiyi incelemeden önce de, onun tarihî ve toplumsal çevresini inceleyiniz. Tarihçi, bir birey olarak aynı zamanda hem tarihin hem de toplumun bir ürünüdür; tarih öğrencisi işte onu bu ikili ışık altında görmeyi öğrenmelidir." (Carr, 2018, s. 97) diyerek tarihi yazanın öz yaşantısının, tarihçinin akademik tarih çalışmalarına doğrudan etki yaparak yön verebileceğini dile getirmiştir. Bu çalışmada tanıtılacak eserin sahibi Cemil Kutlu, Carr'ın bu tanımına uygun düşen tarihçilerdendi. 15 Ocak 2016 tarihinde aramızdan ansızın ayrılmadan önce onu tanıyanlar ile 1997 yılında Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde tamamladığı doktora tezinin önsözünü okuma fırsatı bulanlar, Kutlu'nun hayatının büyük bir bölümünü, büyükleri tarafından anlatılan esir hikâyeleri dinleyerek geçirdiğini ve bu hikâyelerin kendisinde ilk vatan kavramının şekillenmesinde yaptığı etkiyi hemen anlayacaklardır. *Horumoğlu Mehmet* ile *Sarıalioğlu Hüseyin* Efendilerin esir hikâyeleri, Kutlu'nun sadece vatan kavramının şekillenmesinde değil sonrasında araştırmalarını Rusya'daki Türk savaş esirleri konusunda yapmasında doğrudan etkili olmuştur. Nitekim Kutlu, çalışmasının ön sözünde kullandığı şu ifadelerle niçin bu konuyu seçtiğini dile getirmişti:

* Arş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hasan.demirci.1315@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7801-2963. Erzurum/TÜRKİYE

“Vatan özlemi içinde teverrüm edip Rusya topraklarında makbersiz yatanların hikâyelerini, vatan toprağına yüz sürme şansını yakalayanlardan dinleyebilmek, neden böyle bir konu seçildiğinin birinci derecede gerekçesidir.”.

Kutlu'nun sağlığında, Ruslara esir düşen dedelerinden birinin izini sürdüğünü, hatta en son 1917 yılının Mayıs ayında Rusya'nın Petersburg şehrinde toplanan Rusya Müslümanları Kongresi'ne katıldığını tespit ettiğini fakat sonrasında izini kaybettiğini büyük bir üzüntüyle anlattığını dün gibi hatırlarım. Derslerinde bazen savaş ve esaret konusu açılığında Kızılay Arşivi'nde tespit ettiği esir mektuplarını okuduğundan bahsederek “İmkânsızlıklardan ötürü müsvedde bulamamış, yaktığı sigaranın kâğıdına yazmış” diyerek esir mektuplarını derin bir hüznün ve üzüntüyle aktarırdı. Kısacası Kutlu, “imparatorluğun son muharip nesli” ile her daim hemhâl, akademik bir hüviyete sahipti.

Çalışma, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri* adlı doktora çalışmasının yıllar sonra gözden geçirilmiş ve kitaplaştırılmış hâlidir. Kutlu, sağlığında doktora çalışmasını, basılması için ATASE'ye göndermişti. Gönderdiği tez çalışmasının çeşitli nedenlerden dolayı adı geçen kurumda bir türlü yayınlanmaması ve sonrasında kısmen aşırılmasından ötürü akademik hayata büyük ölçüde küstü. Bu nedenle tezini, onca tavsiyeye ve teklife rağmen hayattayken bastırmadı. Bununla birlikte vefatından sonra hocanın bu tezini kitaplaştırmak için meslektaşları ile mesai arkadaşları ve bir grup öğrencisi, büyük bir özveriyle yoğun bir şekilde çalıştılar. Başta hocam Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur ile Prof. Dr. Bingür Sönmez, Doç. Dr. Hüseyin Kalemli, Doç. Dr. Firdes Temizgüney, Doç. Dr. Ufuk Erdem ve Dr. Yunus Pustu büyük bir iş başararak hem Kutlu'ya olan vefa borçlarını ödemişler hem de alanı için böylesi güzide bir eseri yayın hayatına kazandırmışlardır.

Eseri; fiziksel/şekilsel, muhteviyat/içerik ve kaynaklar açısından değerlendirmek gerekmektedir. Toplamda 500 sayfadan ibaret olan eser; *sunuş, ön söz, kısaltmalar, giriş, 4 ana bölüm ve sonuç* kısımlarından oluşmaktadır. *Sunuş*, eseri yayım sürecine hazırlayanların başında gelen Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur tarafından yazılmıştır. *Sunuşta*, eser takdim edilmiş, şimdiye kadar niçin basılmadığı aktarılarak eserin yayım sürecinde emeği geçenlere teşekkür edilmiştir. *Ön söz* kısmında ise Cemil Kutlu, güçlü kalemini konuşarak şimdiye kadar akademik çalışmalarda eşine nadir rastlanır, sonraki akademik çalışmalara örnek teşkil edecek, benzersiz bir takdim yazısı yazmıştır. Kutlu, eseri neden kaleme aldığını, eserin araştırma ve yazma aşamalarında hangi zorluklarla karşılaştığını ve hangi kaynaklara ne şekilde ulaştığını edebî ve akademik bir üslupla ortaya koymuştur. *Ön sözünde* ayrıca çalışmada katkısı olan kişilere teşekkürlerini iletmiştir. Eserin *girişinde*; konuya hazırlayıcı bilgiler verilmiştir. Bu bağlamda esir kavramının tanımı, uluslararası hukuk bağlamında esir ve esaret kavramları açıklanmış, örnek olarak da Cenevre ve Lahey sözleşmelerinden bahsedilmiştir.

“*I. Dünya Savaşı'nda Ruslara Esir Düşen Türk Askerleri ve Rusya'ya Sevikleri*” adlı birinci bölümde; I. Dünya Savaşı'nda Türk-Rus muharebeleri neticesinde kaç Türk askerinin esir düştüğü, Türk esirlerinin hangi şartlar altında Rusya'nın çeşitli

kasabalarına sevk edildikleri anlatılmıştır. Sarıkamış Hamamlı ve Kars Satılmış Gedik karantina merkezlerindeki uygulamalara, Türk esirlerinin esir kamplarına gönderilme tarzlarına ve Rusya'daki Müslümanların Türk esirlerine yardımlarına yer verilmiştir.

“*Esir Kampları ve Türk Esirleri*” başlıklı ikinci bölümde de; Türk esirlerinin Rusya'da götürüldükleri bölgeler ile esir kampları hakkında detaylı bilgiler sunulmuştur. Bu bölümde esir kamplarındaki Türk esirlerinin gündelik yaşamları, sağlık durumları, iaşeleri, aileleriyle yaptıkları haberleşmeler, dini ihtiyaçları ve giyim-kuşamları incelenmiştir. Krasnoyarsk ve Vetluga şehirlerindeki esir kamp ve domlarında/evlerinde, Türk esirlerinin kendi aralarında yayımladıkları *Vaveylâ*, *Kurtuluş* ve *Niyet* gibi el yazması gazete ve dergilerle esirlerin kültürel ve sportif faaliyetleri de gün ışığına çıkarılmıştır. Ayrıca Türk esirlerine Rus hastanelerinde ve kamplarında yapılan kötü muameleler de bu bölümde işlenmiştir.

“*Rusya'daki Siyasi Gelişmelerin Türk Esirlerine Etkisi ve Esirlerin Durumlarını Düzeltme Faaliyetleri*” adlı üçüncü bölümdeyse; Rusya topraklarında 1917'den sonra ortaya çıkan siyasi ve askeri gelişmelerin Türk esirleri üzerindeki etkileri ve bu etkileri ortadan kaldırmak ve esirlerin maddi ve manevi durumunu iyileştirecek önlemler üzerinde durulmuştur. Türk esirleri arasında Bolşevik İhtilâli'nden sonra yapılan kızıl propagandalara, ihtilâl sonrası kargaşa ortamından canlarını tehlikede görmelerinden ötürü kamplardan firar eden Türk esirlerinin Türkistan ve Kafkasya'daki faaliyetlerine yer verilmiştir. Bundan başka tarafsız devlet elçilikleriyle Kızılhaç teşkilatları vasıtasıyla Türk esirlerine yapılan yardımlardan bahsedilmiştir. İsveç ve Danimarka heyetlerinin esir kamplarındaki faaliyetleri, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile Harbiye Nezareti'nin esirlere yönelik yardım çalışmaları ve Rusya'daki Türklerin kurduğu hayır cemiyetlerinin Türk esirlerine yardımları bilimsel açıdan ortaya konulmuştur.

Çalışmanın “*Rusya'daki Türk Savaş Esirlerinin Yurda Döndürülmesine Yönelik Faaliyetler*” başlıklı dördüncü ve son bölümü ise Türk esirlerinin Türkiye'ye hangi yollarla döndüklerine ve sağlıklı bir şekilde dönebilmeleri için Osmanlı ve TBMM Hükümeti'nin ne tür girişimleri olduğuna ayrılmıştır. Firar ederek Türkiye'ye gelen Türk esirlerine yer verildiği gibi çeşitli uluslararası antlaşmalarla ülkeye gelmeleri sağlanan esirlerden bahsedilmiştir. Bu bağlamda Türk esirlerinin yurda dönebilmelerini sağlamak adına 1917'den sonra gerçekleştirilen Kopenhag Konferansı, Petrograd Müzakereleri, Brest-Litovsk Barış Antlaşması, Trabzon ve Batum Konferansları gibi siyasi toplantılarda esirlere yönelik yapılan sözleşmelere değinildiği gibi 1920'den sonra TBMM Hükümeti'nin Sovyetler ile gerçekleştirdiği Moskova ve Kars Antlaşmaları dışında gerek Sovyet Rusya gerekse Ukrayna ile yaptığı esir mübadele sözleşmelerine de değinilmiştir. Bu bölümde TBMM'nin kendi girişimleriyle Rusya'dan getirttiği Türk savaş esirleri konusu da incelenmiştir. İngilizlerin Türk esirlerini TBMM Hükümeti'ne karşı kullanma girişimleri de ayrıca anlatılmıştır. Rusya'dan geri dönen toplam Türk esir sayısına da ayrı bir başlık açılmıştır. Tablo hâlinde aktarılan rakamlara göre, Rusya'dan Türkiye geri dönebilen Türk esir sayısı, 20.352 olarak verilmiştir.

Sonuç kısmında ise Kutlu, Türk esirlerinin miktarına ve durumlarına yönelik son derece çarpıcı değerlendirmelerde bulunmuştur. Rusya'daki Türk esirlerinin miktarının 65 bin olarak tahmin edildiği ancak kesin sayının, 1917'den sonra Rusya'daki ihtilâl ve iç savaş dolayısıyla bilgi verilememesinden ötürü bilinemediği yorumunu yapmıştır. Rusya'dan dönen Türk esirlerinin kesin sayısının iç savaşın Bolşevikler lehine sonuçlanmaya başlayınca biraz daha netleştiğini ve Harbiye Nezareti'nin verdiği rakamlara göre, 21 bin esirin geri döndüğünü belirtmiştir. Kutlu, Rusya'daki Türk esir miktarıyla geri dönen esirlerin miktarını karşılaştırınca aradaki 40-45 bin kişilik farkın ortaya ürkütücü bir sayı çıkardığını, bunun da her 100 esirden 65'inin öldüğünü ya da Ruslar tarafından öldürüldüğünü gösterdiğini ifade etmiştir. Ruslar ve Ermeniler tarafından Türk esirlere yapılan kötü muamelelerin, tarihe kara bir leke olarak kaydedildiğini de ayrıca dile getirmiştir. Bir zamanların güçlü devleti Osmanlı'nın, zamanında Açe'ye dahi yardım gönderebilirken hemen yanı başındaki Kafkasya'daki Türk esirlerini sahipsiz bırakmasını da bir devletin nasıl aciz bir hâlê düşebildiğini ifade etmiştir. Yine de zoraki olarak bir araya gelen ve yaşamak durumunda kalan toplumların ortak bir değer, yaşam biçimi oluşturabildiklerini de sözlerine eklemiştir. Türk esirlerinin Sovyetler tarafından kızıl propagandaya maruz bırakılmalarına rağmen ülkeye döndükten sonra Milli Mücadele'ye destek vererek yeni devletin kuruluşunda önemli bir paya sahip olduklarını da vurgulamıştır.

Kutlu, çalışmasını hazırlarken özellikle TBMM'nin karşısında bulunan ATASE Arşivi (*Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi*) ile Ankara'da bulunan Kızılay Arşivi'nden fazlasıyla istifade etmiştir. Bu arşivlerden başka eski adıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi'yle Hoover İnstitute Arşivi Auch (*Browne's Papers*)'ı da kullanmıştır. Ancak çalışmaları sırasında onu en fazla zorlayan Kızılay Arşivi'nin içinde bulunduğu şartlar olmuştur. Kutlu, araştırmalarını yaptığı sırada bizzat çalıştığı Kızılay Arşivi'nin, henüz modern arşivcilik yöntemleriyle tasnif edilmediğini söyler ayrıca arşivin bulunduğu binanın hiç de hijyenik olmadığından yakınırdı. Tozlu çuvalların içerisindeki yüzlerce belki binlerce belge içerisinde Rusya'daki Türk savaş esirlerine dair belgeleri tespit edip ayıklamakta da bir hayli zorlandığını ifade ederdi. Hoca sağlığında, arşive gerekli özenin gösterilmediğinden de bahsedirdi. Arşive göz kulak olan bir imamın bulunduğunu ve imamlarla kurduğu samimi ilişkiden dolayı çoğu zaman anahtarı kendisine bıraktığını fakat çalışırken arşiv binasının olumsuz sağlık koşullarından dolayı hastalandığını da anlatırdı. Kutlu arşivlerden başka çalışmasını, dönemin esir hatıraları ve süreli yayınlarıyla zenginleştirmiştir. Çalışmadan da anlaşıldığı üzere esir hatıralarını kullanırken bir hataya düşmemek adına resmi belgelerdeki bilgilerle ve diğer esir hatıralarındaki ifadelerle karşılaştırmaya özen göstermiştir. Ayrıca *Vaveylâ*, *Kurtuluş*, *Niyet* ve *Ne Münasebet* gibi Türk esirlerinin çeşitli kamplarda kendi elleriyle hazırladıkları gazeteleri dönem itibarıyla ilk defa eserinde kullanması büyük bir öneme sahiptir.

Kısıtlı imkânlar dolayısıyla az da olsa Rus kaynaklarına (*Dokumentı Vneşney Politiki SSSR'e/ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Dış Politika Belgeleri*'ne) yer vermiştir. Bu açıdan bakıldığında Kutlu'nun bu eseri, çalışıldığı dönem itibarıyla döneminin akademik çalışmalarının oldukça ilerisinde bir çalışmadır. Alanında günümüzde dahi

ilk ve nadir eserlerden birisidir. Kutlu, Rusya'daki Türk esirleri denilince hâlâ aklı gelen isimlerden biridir. Çalışma, sonraki yıllarda esirlerle (özellikle de Rusya'daki Türk savaş esirleriyle) ilgili yapılan birçok çalışmaya rehberlik etmiştir. Çalışmanın bundan sonra yapılacak çalışmalarda da başucu eseri olarak kullanılacağı açıktır.

Kaynakça

Carr, E. H. (2018). *Tarih Nedir?* (M. G. Gürtürk, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.